

Tomasz Walkiewicz

Archiwum Państwowe w Łodzi

 ORCID ID: 0009-0002-9627-8455

OBLICZA WOJNY

TOM 11 • SPOŁECZNE SKUTKI WOJEN

ŁÓDŹ 2024 • ISBN 978-83-8331-661-1 • s. 97-128

<https://doi.org/10.18778/8331-662-8.05>

ŁÓDŹ 1914–1918. OBRAZ MIASTA DOŚWIADCZONEGO WOJNĄ W ŚWIETLE FOTOGRAFII Z ZASOBU ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W ŁODZI

Streszczenie. I wojna światowa odcisnęła wyraźne piętno w historii Łodzi. W listopadzie i grudniu 1914 r. wokół miasta toczyła się Operacja Łódzka, po której rozpoczęła się okupacja niemiecka, trwająca do listopada 1918 r. W następstwie tych wydarzeń dotychczasowy dynamiczny rozwój „polskiego Manchesteru” został zahamowany (przemysł nigdy już nie osiągnął stanu produkcji sprzed 1914 r.), a liczba jego mieszkańców wraz z przedmieściami zmalała z ok. 600 tys. do 370 tys.

Obraz rzeczywistości wojennej miasta w latach 1914–1918 przybliżają ówczesne fotografie, których duża liczba zachowała się w Archiwum Państwowym w Łodzi, w zespołach archiwalnych: Zbiór ikonograficzny Archiwum Państwowego w Łodzi, Zbiór albumów ikonograficznych oraz Komisja Szacunkowa Miejscowa w Łodzi. Można je podzielić na dwie grupy. Pierwsza obejmuje fotografie ukazujące straty wojenne: zniszczenia infrastruktury kolejowej, budynków mieszkalnych, gmachów użyteczności publicznej i fabryk oraz rekwizycje dokonywane przez okupantów. Druga odnosi się do codziennej egzystencji ludności cywilnej i dokumentuje wybrane problemy społeczne: biedę, brak opału (drewna, węgla) i żywności, głód oraz walkę służb miejskich z chorobami zakaźnymi.

Zdjęcia Michała Daszewskiego oraz innych, głównie anonimowych „reporterów wojennych”, stanowią unikatowe i niezwykle cenne źródło historyczne, dostarczające obiektywnego i wiarygodnego przekazu z odległej przeszłości. Fotografie pozwalają doświadczyć jej poprzez „naoczność”. Ukazują codzienność wojenną w sposób niezwykle sugestywny, a zarazem zrozumiały dla każdego odbiorcy.

Słowa kluczowe: I wojna światowa, fotografia wojenna, Łódź, zniszczenia wojenne, rekwizycje wojenne, problemy społeczne, Archiwum Państwowe w Łodzi

I wojna światowa stanowi wyraźną cezurę w dziejach Łodzi. Do jej wybuchu miasto rozwijało się w tempie błyskawicznym. Było „polskim Manchesterem” – centrum włókiennictwa w Królestwie Polskim i drugim po Moskwie ośrodkiem

tej gałęzi produkcji w Imperium Rosyjskim. Konflikt światowy z lat 1914–1918, który objął również ziemie polskie, oznaczał koniec „ziemi obiecanej”¹. Łódzki przemysł już nigdy nie osiągnął stanu produkcji sprzed 1914 r., a liczba mieszkańców miasta wraz z przedmieściami zmalała z ok. 600 tys. do 370 tys.²

Informacji o burzliwych dziejach Łodzi w dobie Wielkiej Wojny dostarczają materiały archiwalne z zasobu Archiwum Państwowego w Łodzi (dalej: APŁ)³. Wśród nich szczególne miejsce zajmują fotografie należące do kategorii źródeł ikonograficznych. Ukazują wojenną rzeczywistość za pomocą obrazu, a więc w sposób zrozumiały dla każdego odbiorcy i niezwykle sugestywny. Pozwalają doświadczyć jej niemal poprzez „naoczność”. Jak pisał Henryk Latoś w książce pt. *Z historii fotografii wojennej*:

Obraz fotograficzny jest znakiem jak litera, słowo, a nawet zdanie, ułatwiającym porozumiewanie się między ludźmi. (...) najbardziej uniwersalnym środkiem przekazu, jednakowo zrozumiałym dla wszystkich, nie znającym barier językowych, narodowościowych, etnicznych, społecznych i kulturowych. W tej uniwersalności tkwi tajemnica powodzenia fotografii jako źródła informacji o otaczającym nas świecie, ludziach i wydarzeniach⁴.

Fotografia w odróżnieniu od prac plastycznych uznawana jest za neutralne, obiektywne i wiarygodne źródło informacji. Jednak i ona – o czym warto pamiętać – nie zawsze wiernie odzwierciedla rzeczywistość. Znane są przypadki wykorzystywania jej do celów propagandowych, a nawet fałszowania historii⁵.

¹ Vide: A. DASZYŃSKI, *Upadek Ziemi Obiecanej – kres epoki marzeń*, [w:] *Łódź w czasie Wielkiej Wojny*, red. J.A. DASZYŃSKA, Łódź 2012, s. 83–94.

² J. FIJAŁEK, *Położenie ludności*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1: *Do 1918 r.*, red. B. BARANOWSKI, J. FIJAŁEK, Warszawa–Łódź 1988, s. 353. Cf. J.K. JANCZAK, *Ludność*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 202.

³ Vide: T. WALKIEWICZ, *Źródła do dziejów Łodzi w okresie I wojny światowej w zasobie Archiwum Państwowego w Łodzi*, [w:] *Łódź i region łódzki w czasie I wojny światowej. Między wielką historią a codziennością*, red. K. RADZISZEWSKA, P. ZAWILSKI, Łódź 2011, s. 11–36.

⁴ H. LATOŚ, *Z historii fotografii wojennej*, Warszawa 1985, s. 6.

⁵ Można w tym miejscu przywołać, jako najbardziej jaskrawy przykład, zwyczaj „retuszowania” fotografii grupowych w ZSRR, polegający na usuwaniu z nich wizerunków działaczy, którzy przestali być „przyjaciółmi władzy” i automatycznie stali się „wrogami ludu”. Taki los spotkał m.in. Lwa Trockiego, vide: A. SZCZEPAŃSKA, *Wielka czystka. Jak zniknął Jeżow, czyli propaganda sowiecka bez photoshopa*, <https://historia.dorzechy.pl/dwudziestolecie-miedzywojenne/204376/wielka-czystka-jak-zniknal-jezow-propaganda-sowiecka-bez-photoshopa.html> (dostęp: 12.09.2023).

Zatem, jak każde źródło historyczne, wymaga analizy i krytycznego podejścia ze strony badacza⁶.

Za datę narodzin fotografii powszechnie uważa się rok 1839, a za jej wynalazcę Francuza Louisa Jacques'a Daguerre'a, od którego nazwiska pochodzi termin „dagerotypia”, oznaczający najstarszą metodę otrzymywania zdjęć⁷.

Pod koniec pierwszej i na początku drugiej połowy XIX w., w związku z bujnym rozkwitem prasy, rozwinęła się fotografia reportażowa – dokumentująca ważne wydarzenia polityczne, społeczne, gospodarcze i kulturalne. Jej odmianą jest również fotografia wojenna.

W literaturze historyczno-fotograficznej przeważa pogląd, że pierwszą osobą, która uwieczniła na zdjęciach obraz wojny był Brytyjczyk Roger Fenton, wysłany przez dwór królewski na pola bitewne wojny krymskiej (1853–1856)⁸. Przetarł on szlak kolejnym fotografom-reporterom, którzy utrwalili na zdjęciach m.in. wojnę secesyjną (1861–1865), powstanie styczniowe (1863–1864), walki Komuny Paryskiej (1871), rewolucję 1905 r. czy wreszcie I wojnę światową.

W ciągu kilkudziesięciu lat rozwoju sztuki fotograficznej ewoluowały technika i metody otrzymywania zdjęć, ale także – co nie mniej istotne – poczucie estetyki u fotografów.

W połowie XIX w. Fenton podróżował jeszcze specjalnym wozem przerebionym z karocy handlarza win, który służył mu jednocześnie za mieszkanie, ciemnię-laboratorium i kuchnię. W jego wnętrzu, w 26 skrzyniach zapakowanych było pięć aparatów fotograficznych z kompletem obiektywów, chemikalia i około 700 szklanych płyt⁹. Wykonane przez niego zdjęcia, zgodnie z oczekiwaniami angielskiego dworu, były eleganckie, nienagannie skomponowane i nie przedstawiały żadnych okropności mogących urazić czyjąś delikatność. Fenton

⁶ M. BERKOWICZ, *Krótko o historii fotografii wojennej ze szczególnym uwzględnieniem zbiorów Muzeum Zeppelinów w Friedrichshafen z okresu I wojny światowej*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Cultura” 2011, t. 2, s. 81. Na temat krytyki źródła, *vide*: B. MIŚKIEWICZ, *Wstęp do badań historycznych*, Warszawa 1968, s. 149–154. Wiele zagadnień dotyczących fotografii, m.in. analizę wiarygodności jej przekazu i wykorzystywanie w propagandzie przez państwa, omawia szczegółowo publikacja: *Foto-historia. Fotografia w przedstawianiu przeszłości*, red. V. JULKOWSKA, Poznań 2012.

⁷ H. LATOŚ, *op. cit.*, s. 15.

⁸ *Ibidem*, s. 28, 32.

⁹ *Ibidem*, s. 34.

fotografował głównie generałów i oficerów, a na jego nielicznych zdjęciach z pobojowisk próżno byłoby szukać rannych i zabitych; widzimy za to zniszczony sprzęt wojskowy – wozy, działa i jaszczke amunicyjne¹⁰.

Zupełnie inny charakter mają, wykonane zaledwie kilka lat później, pierwsze polskie fotografie wojenne. Przedstawiają ciała pięciu zabitych uczestników manifestacji patriotycznej, którą stłumiły wojska carskie w dniu 27 lutego 1861 r. na Starym Mieście w Warszawie. Prawdopodobnie są to najwcześniejsze tego typu ujęcia w światowej historii fotografii. Zdjęcia wyszły z warszawskiego zakładu Karola Beyera¹¹.

W okresie I wojny światowej fotografowie wojenni dysponowali już małymi, poręcznymi i składanymi aparatami, zawierającymi błonę umożliwiającą wykonywanie co najmniej kilku zdjęć jedno po drugim, bez konieczności każdorazowego ładowania. Byli oni nie tylko lepiej wyposażeni w sprzęt i bardziej mobilni niż Fenton pół wieku wcześniej, ale również daleko bardziej zainteresowani ukazaniem prawdziwego oblicza wojny; nie unikali tematu ludzkiego cierpienia i śmierci. Inspiracje czerpali z fotografii socjalnej, zaangażowanej w walkę o sprawiedliwość społeczną. Jak zauważył Latoś w cytowanej pracy:

Nurt fotografii socjalnej wniósł do całej fotografii, a szczególnie do fotoreportażu wojennego, pewną ostrość widzenia społecznej problematyki wojny. W kręgu zainteresowań reportera wojennego mógł więc znaleźć się nowy temat – los wojenny ludności cywilnej, los żołnierza, już nie tylko jako anonimowego członka wielkiej zbiorowości, lecz jako indywidualnej istoty ludzkiej nie zawsze zadowolonej z przypadającej mu roli wyznaczonej przez uwarunkowania polityczne i społeczne, wciągniętej w wir historycznych wydarzeń, z którymi nie zawsze się utożsamiała i solidaryzowała¹².

Podczas Wielkiej Wojny po raz pierwszy skutki działań militarnych dosięgły w tak dużym stopniu nie tylko same armie, ale również ludność cywilną. W związku z tym zakres tematyczny fotografii wojennej wyraźnie się poszerzył. Odtąd obejmowała ona już nie tylko ujęcia z frontów, portrety dowódców i żołnierzy oraz pobojowiska, ale także sceny z zaplecza wojny, których bohaterami byli zwykli cywile¹³.

¹⁰ *Ibidem*, s. 34–36.

¹¹ *Ibidem*, s. 38–40. W zakładzie Karola Beyera praktykę fotograficzną odbył pierwszy fotograf łódzki – Józef Zajączkowski: W. PAWLAK, *Patrząc na starą fotografię*, Łódź 1981, s. 168.

¹² H. LATOŚ, *op. cit.*, s. 86–87.

¹³ *Ibidem*, s. 93.

W latach 1914–1918 wszystkie większe armie posiadały już specjalne, dobrze zorganizowane oddziały wojskowe, wyposażone w tabory, wozy-laboratoria, a obok zwykłych aparatów również w specjalistyczny sprzęt przeznaczony do wykonywania fotografii dla celów *stricte* wojskowych – lądowe i lotnicze kamery rozpoznawcze i pomiarowo-topograficzne. Najliczniejszymi i najlepiej wyposażonymi wojskowymi służbami fotograficznymi dysponowały wówczas armie Niemiec i USA¹⁴.

Drugą grupę fotografów wojennych w czasie interesującego nas konfliktu zbrojnego, stanowili pracownicy agencji i specjaliści wysłannicy wielkich magazynów ilustrowanych¹⁵.

Fotografią wojenną parali się również zwykli żołnierze, zarówno szeregowcy, jak i oficerowie. Zdjęcia wykonywali nie na polecenie służbowe, ale dla własnych potrzeb, choćby na pamiątkę. Dysponowali prywatnym sprzętem fotograficznym, który – w obawie przed konfiskatą ze strony przełożonych, najczęściej ukrywali w tornistrach lub głębokich kieszeniach munduru¹⁶.

Ostatnią grupę dokumentalistów, rejestrujących za pomocą obiektywu wydarzenia Wielkiej Wojny, stanowili cywilni fotografowie-amatorzy. Do grona tego należał m.in. Michał Daszewski – znakomity łódzki fotograf, którego liczne zdjęcia są najlepszym i kompleksowym źródłem ikonograficznym dla badaczy dziejów Łodzi doby I wojny światowej. W posiadaniu części z nich jest Archiwum Państwowe w Łodzi. Z powyższych powodów warto omówić sylwetkę Daszewskiego szerzej.

Jego postać została wydobyta z zapomnienia przez znanego przewodnika i popularyzatora wiedzy o Łodzi, Ryszarda Bonisławskiego. Ustalił on, że Daszewski (1877–1956) był inżynierem mechanikiem, który od 1907 r. pełnił funkcję dyrektora w łódzkich zakładach przemysłu bawełnianego Izraela K. Poznańskiego. Piastowanie tak wysokiej funkcji w jednym z największych przedsiębiorstw „polskiego Manchesteru” było prawdziwym wyróżnieniem. Tym większym, że miał on wówczas tylko 30 lat, co czyniło go najmłodszym dyrektorem w całym kraju. Do 1912 r. mieszkał on przy ul. Długiej 43 (obecnie ul. Gdańska), w kamienicy należącej do właściciela firmy, skąd następnie przeniósł się na ul. Spacerową 40 (obecnie al. T. Kościuszki) do kamienicy

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, s. 98.

¹⁶ *Ibidem*, s. 101.

Ignacego Poznańskiego. Po roku 1916 przeprowadził się do mieszkania przy ul. Spacerowej 32. W dniu 19 lutego 1918 r. wyjechał do Warszawy, gdzie mieszkała jego żona¹⁷.

Pasją Daszewskiego była fotografia, którą zajmował się w wolnym czasie. Podczas I wojny światowej dał się poznać jako rasowy reportażysta-dokumentalista, który z aparatem mieszkowym (składanym) Kodak¹⁸ w ręku, przemierzał Łódź, jej okolice oraz sąsiednie miejscowości. Był niemal wszechobecny; fotografował pobojujowiska oraz sceny z życia zwykłych ludzi zmagających się z różnymi problemami wojennej rzeczywistości. Znamy jego prac podkreślają, że był niezwykle sprawny warsztatowo. Nikt wcześniej ani później nie wykonał tak dużej liczby zdjęć w równie krótkim czasie, co on¹⁹.

Według Bonisławskiego, jego czarno-białe fotografie pojawiły się na łódzkim rynku latem 1975 r. Część z nich trafiła wtedy do Muzeum Miasta Łodzi i Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi, inne wzbogaciły zbiory prywatnych kolekcjonerów²⁰.

Prace Daszewskiego łatwo rozpoznać. Są niewielkiego formatu 11 × 8 cm. Mają w dolnej części odręcznie naniesione białym kolorem opisy: często daty i miejsca wydarzeń oraz numery negatywów. Na odwrotnej stronie odbitek autor przystawiał w dolnym rogu czarną lub czerwoną pieczętkę z napisem: „Michał Daszewski fotogr. amat.”²¹.

Część jego prac oraz zdjęcia innych, w większości anonimowych „reporterów wojennych”, ukazujące trudną rzeczywistość „polskiego Manchesteru” w latach 1914–1918, przechowywane są w zasobie łódzkiego Archiwum w Zbiorze ikonograficznym Archiwum Państwowego w Łodzi z lat 1866–1997, 2014–2015, 2018; Zbiorze albumów ikonograficznych z lat 1880–1999 oraz Komisji Szacunkowej Miejscowej w Łodzi z lat 1914–1921.

¹⁷ W zasobie Archiwum Państwowego w Łodzi (dalej: APŁ) zachowała się karta meldunkowa ze Spisu ludności Łodzi, dotycząca Michała Daszewskiego: APŁ, Akta miasta Łodzi, Wydział Ewidencji Ludności, sygn. 24533, k. 312. Szerzej na temat osoby i twórczości Daszewskiego *vide*: R.W. BONISŁAWSKI, *Wielka Wojna 1914–1918. Łódź i okolice na fotografiach Michała Daszewskiego*, Łódź 2014, s. 4–5. *Cf.* IDEM, *Michał Daszewski – fotograf amator*, „Bitewnik Łódzki 1914 w kolorze”, 2021, s. 228–229.

¹⁸ R.W. BONISŁAWSKI, *Michał Daszewski...*, s. 228.

¹⁹ IDEM, *Wielka Wojna 1914–1918*, s. 4.

²⁰ *Ibidem*, s. 4.

²¹ *Ibidem*. Przykładowo: APŁ, Komisja Szacunkowa Miejscowa w Łodzi (dalej: KSMwŁ), sygn. 5704, 7a.

Dwa pierwsze zbiory tworzą fotografie, pocztówki i ryciny gromadzone przez łódzkie Archiwum od początku jego działalności w dwudziestoleciu międzywojennym. Tematycznie dotyczą one osób, miejsc (widoki ogólne i obiekty) i wydarzeń związanych głównie z historią Łodzi i regionu łódzkiego oraz Polski. Oba zbiory są nadal uzupełniane przez kolejne akcesje. Trzeci zespół zawiera akta związane z działalnością instytucji zajmującej się oszacowywaniem strat, jakie poniosły łódzkie przedsiębiorstwa i osoby prywatne wskutek działań Rosjan i Niemców podczas I wojny światowej. W niektórych teczkach do operatów szacunkowych dołączone są jako dowody w sprawie fotografie, np. zniszczonych budynków mieszkalnych czy zdewastowanych zakładów przemysłowych²².

Zanim zostaną omówione zdjęcia wojenne z zasobu łódzkiego Archiwum, wypada przynajmniej w zarysie przybliżyć dzieje Łodzi i jej mieszkańców w latach 1914–1918²³.

Pierwsze miesiące wojny były dla miasta okresem bardzo niestabilnym. Po opuszczeniu go przez administrację i wojsko carskie, kontrolę przejęła wielka burżuazja i inteligencja, które utworzyły tymczasowy organ samorządowej władzy cywilnej, zwany Głównym Komitetem Obywatelskim (dalej: GKO). Swoją działalnością starał się on objąć wszystkie sfery życia w Łodzi, powołując w tym celu kilkanaście komitetów, komisji i sekcji. Zajmował się sprawami administracyjnymi, gospodarczymi i społecznymi, a podporządkowana mu Milicja Obywatelska czuwała nad porządkiem i bezpieczeństwem w mieście²⁴.

Wokół Łodzi toczyły się działania zbrojne i kilkakrotnie przechodziła ona z rąk do rąk. Do decydującego starcia między wojskami rosyjskimi i niemieckimi doszło podczas Operacji Łódzkiej, która rozpoczęła się 11 listopada 1914 r. Walki objęły swoim zasięgiem niemal cały obszar obecnego województwa łódzkiego, a w dniach 21–23 listopada toczyły się również na przedmieściach Łodzi. Była to największa bitwa manewrowa I wojny światowej i pierwszy *blitzkrieg* na

²² Na temat łódzkich komisji szacunkowych ds. strat wojennych, jako źródeł do badań nad I wojną światową w regionie łódzkim, *vide*: P. ZAWILSKI, *The Łódź War Losses Assessment Committees – An Undervalued Source for Research into the Great War in Łódź Region*, [w:] *Beyond the Trenches – The Social and Cultural Impact of the Great War*, red. E.K. DZIKOWSKA, A.G. HANDLEY, P. ZAWILSKI, Frankfurt a. M. 2017, s. 9–17.

²³ Publikacją, która szczegółowo i wyczerpująco omawia historię Łodzi w latach 1914–1918, jest monografia: A. STAWISZYŃSKA, *Łódź w latach I wojny światowej*, Oświęcim 2016.

²⁴ A. BARSZCZEWSKA-KRUPA, P. SAMUŚ, *Życie polityczno-społeczne*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta...*, s. 454–455.

froncie wschodnim. Uczestniczyło w niej ponad 600 tys. żołnierzy obu stron konfliktu, z czego poległo 200 tys. osób²⁵.

Po trzech tygodniach krwawych zmagających Rosjanie wycofali się na linię rzek Bzura–Rawka–Pilica–Nida. Wojska niemieckie wkroczyły do Łodzi 6 grudnia 1914 r. i pozostały w niej aż do listopada 1918 r.²⁶

Nowe władze okupacyjne powołały urząd Komendanta Miasta, a w lutym 1915 r. Cesarsko-Niemieckie Prezydium Policji, które przejęło administrację cywilną na terenie Łodzi i byłego powiatu łódzkiego. Do GKO okupanci odnosili się nieprzychylnie i ostatecznie doszło do jego rozwiązania w dniu 30 czerwca 1915 r. W jego miejsce, 1 lipca 1915 r., powołano Magistrat i Radę Miejską, które były całkowicie uzależnione od Niemców i przez nich kontrolowane²⁷.

W całym okresie wojny mieszkańcy Łodzi mocno odczuli jej negatywne skutki. Podczas walk prowadzonych wokół miasta uległo zniszczeniu i uszkodzeniu kilkaset różnego rodzaju obiektów budowlanych. Bardzo źle wspomniano też rządy niemieckich okupantów, którzy od samego początku starali się maksymalnie eksploatować gospodarczo podbitą Łódź. Bez skrupułów dokonywali rekwizycji w zakładach przemysłowych, zabierając z nich surowce, półprodukty, gotowe wyroby i maszyny. Konfiskaty nie ominęły również świątyn wszystkich wyznań, z których zabierano brązowe dzwony, cynowe piszczałki czy miedzianą blachę zrywaną z dachów²⁸.

Położenie materialne i zdrowotne ludności było bardzo ciężkie. Na początku 1915 r. większość fabryk było już nieczynnych, głównie z powodu braku węgla. Ogromne rzesze robotników straciły pracę. Brakowało podstawowych artykułów spożywczych. Wiele rodzin cierpiało nędzę i było niedożywionych. Zdarzały się wypadki zaśląbnienia i zgony. Ponadto szerzyły się choroby zakaźne, m.in. cholera, błonica, czerwotka, dur plamisty i gruźlica. Wzrosła też przestępczość: obok kradzieży częstsze stały się przypadki spekulacji i fałszerstw, rozwijały się też patologie społeczne, jak prostytutka²⁹.

²⁵ Szerzej *vide*: *Operacja Łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej*, red. J. DASZYŃSKA, Łódź 2011; K.R. KOWALCZYŃSKI, *Łódź 1914. Kronika oblężonego miasta*, Łódź 2010; P. GRZYMSKI, *Bitwa Łódzka 1914. Geneza – przebieg – znaczenie*, Połomia 2014. Ze starszej literatury: W. BORTNOWSKI, *Ziemia Łódzka w ogniu 1 VIII – 6 XII 1914 rok*, Łódź 1969.

²⁶ A. BARSZCZEWSKA-KRUPA, P. SAMUŚ, *op. cit.*, s. 455.

²⁷ *Ibidem*, s. 457.

²⁸ *Ibidem*, s. 458–459.

²⁹ J. FIJAŁEK, *op. cit.*, s. 351–353.

Fotografie z zasobu APŁ pozwalają wzbogacić wyżej przedstawiony obraz rzeczywistości wojennej o aspekt wizualny i nowe informacje w odniesieniu do części wymienionych zagadnień.

Zdjęcia te można podzielić na dwie grupy. Pierwsza ukazuje straty wojenne: zniszczenia infrastruktury kolejowej, fabryk, budynków mieszkalnych i gmachów użyteczności publicznej oraz rekwizycje dokonywane przez niemieckich okupantów. Druga odnosi się do codziennej egzystencji ludności cywilnej i dokumentuje niektóre problemy społeczne: biedę, kryzys opałów, brak żywności i głód oraz walkę służb bakteriologiczno-sanitarnych z chorobami zakaźnymi.

Aż 46 fotografii dokumentujących straty wojenne poniesione przez Towarzystwo Drogi Żelaznej Fabryczno-Łódzkiej zawiera teczką Komisji Szacunkowej Miejscowej w Łodzi. Zdjęcia przedstawiają zerwane wiadukty nad szosami – Rokicińską, Pabianicką, Karolewską i pod Koluszkami. Także zniszczone mosty – na rzece Kurówce (Miazga) pomiędzy stacjami Andrzejów i Gałkówek; na rzece Jasień; na szlaku pomiędzy stacjami Widzew i Chojny oraz pomiędzy Chojnami i Karolewem. Fotografie ukazują też zrujnowane stacje kolejowe: Łódź Fabryczną (dworzec, ogrzewalnia, rampa, zwrotnice, parowozownia); Widzew (wieża wodna, warsztaty kolejowe – kuźnia, stolarnia, kotłownia, maszyna parowa, hala parowozowa, hala obrabiarek); Karolew (budynek stacyjny, wieża wodna, winda stała, obwodnica, parowozownia, spalona rampa i magazyn) oraz Koluszki (dworzec, wieża wodna, ogrzewalnia i magazyn)³⁰.

Kilkadziesiąt ukazujących zniszczenia łódzkiej infrastruktury kolejowej autorstwa M. Daszewskiego zachowało się w Zbiorze ikonograficznym APŁ. Przedstawiają one: wysadzony wiadukt na szosie Pabianickiej³¹; zerwany podwójny wiadukt nad szosą Karolewską na szlaku łódzkiej kolei obwodowej³²; zniszczony wiadukt szero-kotorowy nad szosą Rokicińską³³; zniszczone mosty – na ul. Konstantynowskiej³⁴, na rzece Jasień³⁵ oraz przy dworcu na linii kaliskiej³⁶; resztki wieży wodnej na

³⁰ APŁ, KSMwŁ, sygn. 5850, k. 48–99.

³¹ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/24.

³² APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/338.

³³ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/123.

³⁴ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/121, W-I 5/146.

³⁵ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/122.

³⁶ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/120.

Dworcu Fabrycznym³⁷; zburzoną wieżę wodną w zabudowaniach dworca Łódź Kaliska³⁸ oraz spaloną halę remontu wagonów na stacji Widzew³⁹.

Ryc. 1. Zerwany wiadukt nad szosą Karolewską przy dworcu Łódź Kaliska. Widoczni funkcjonariusze Milicji Obywatelskiej z jasnymi opaskami na rękawach, b.d. (źródło: APŁ, Komisja Szacunkowa Miejscowa w Łodzi, sygn. 5850)

Część wyżej wymienionych zdjęć wraz z innymi fotografiami zostało opublikowanych w serii 12 pocztówek pt. *Łódź podczas wojny 1914/15 r.*, wydanej przez Sekcję Zbierania Ofiar przy Komitecie Obywatelskim Niesienia Pomocy Biednym (dalej: KONPB). Karty pocztowe ukazują ruiny: wiaduktu szerokotorowego nad szosą Rokicińską; mostu nad ul. Obywatelską na linii obwodowej; mostu na ul. Konstantynowskiej; mostu przy dworcu Łódź Kaliska; mostu na rzece Jasień przy szosie Rokicińskiej; wieży wodnej, warsztatów kolejowych i remizy parowozowej na dworcu Łódź Fabryczna; zbiornika wody i remizy parowozowej na dworcu Łódź Kaliska oraz budynku na stacji Galkówek⁴⁰.

³⁷ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-II 5/1; Ł-I 5/22.

³⁸ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/2 (dublet: W-I 5/2).

³⁹ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-II 5/2.

⁴⁰ APŁ, Zbiór albumów ikonograficznych, sygn. A-125.

Spośród wymienionych zdjęć szczególne wrażenie robi fotografia wieży wodnej na dworcu Łódź Fabryczna. Przedstawia ona dość osobliwą ruinę. Wybuch rozsadził budowlę na cztery części, z których trzy runęły, a czwarta pozostała, stercząc ku górze jak komin. Cała popękana, w każdej chwili groziła zawaleniem.

Archiwum Państwowe w Łodzi jest również w posiadaniu karty pocztowej, przedstawiającej żołnierzy niemieckiej kompanii inżynierskiej na gruzowisku dworca Łódź Kaliska. Za ich plecami widać fragment metalowego korpusu zbiornika na wodę, pochodzącego ze zniszczonej wieży ciśnieniowej. Żołnierze mają przygotowane do naprawy i złożone w stos podkłady kolejowe. Na tabliczce, którą wbili przed sobą w ziemię, można odczytać napis: *Kriegserinnerungen Lodz (Russland) 11.12.14* [Wspomnienia wojenne Łódź (Rosja) 11.12.1914 – T.W.]⁴¹.

Ryc. 2. Zniszczona wieża ciśnieniowa i żołnierze niemieckiej kompanii inżynierskiej na dworcu Łódź Kaliska, 11 XII 1914
(źródło: APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/365)

Tego typu oddziały posiadały w swoim składzie obie wrogie armie. Ich zadaniem było zarówno odbudowywanie torów i urządzeń kolejowych, jak również ich niszczenie w przypadku wycofywania się własnych wojsk z zajmowanych pozycji.

⁴¹ APŁ, Zbiór albumów ikonograficznych, sygn. W-I 5/365.

Wysadzano je ze względów strategicznych, aby nieprzyjacieli nie mógł z nich korzystać⁴². Linie kolejowe stanowiły bowiem ważny element w logistyce wojennej (transportowały żołnierzy, rannych, sprzęt wojskowy, amunicję, żywność, opał).

Takie polecenie zniszczenia infrastruktury kolejowej otrzymali rosyjscy saperzy, gdy ich wojska wycofywały się z Łodzi w nocy z 30 września na 1 października 1914 r. Wysadzili wówczas wiadukty na linii kolei obwodowej i kaliskiej: dwa nad ul. Karolewską oraz po jednym nad ul. Obywatelską i szosą Pabianicką. W dniu 1 października zniszczyli dodatkowo wiadukt kolejowy nad ul. Konstantynowską i zdemonstrowali całkowicie stację telegrafu kolejowego⁴³. Identyfikacyjnie postępowali Niemcy. Gdy opuszczali Łódź 30 października 1914 r., aby udaremnić za sobą pościg wojsk rosyjskich, zniszczyli przy pomocy dynamitu istniejące jeszcze wiadukty kolejowe, w tym nad szosą Pabianicką, most nad rzeką Jasień niedaleko ul. Obywatelskiej oraz most nad szosą Rokicińską. Wysadzili też budynek warsztatów i wieżę wodną na dworcu Łódź Fabryczna oraz tamtejsze zwrotnice kolejowe⁴⁴.

Niektóre obiekty i urządzenia techniczne łódzkich dróg żelaznych uległy zniszczeniu również wskutek ostrzału artyleryjskiego. Tak było w przypadku budynku stacji kolejowej Widzew oraz miejscowych warsztatów remontowych wagonów, które spłonęły od wybuchu kilku rosyjskich pocisków 26 października 1914 r.⁴⁵

Wiele zdjęć z zasobu APŁ, dokumentujących straty wojenne, odnosi się do fabryk, budynków mieszkalnych i obiektów użyteczności publicznej, które ucierpiały od ognia artyleryjskiego podczas Operacji Łódzkiej, toczzonej od połowy listopada do pierwszych dni grudnia 1914 r. Znajdują się one przede wszystkim w Zbiorze ikonograficznym APŁ oraz kilku teczkach Komisji Szacunkowej Miejskowej w Łodzi.

Na fotografiach widzimy ruiny: fabryki Oskara Weissa na Radogoszczu⁴⁶; cegielni Hubla Szmula w Rogach przed Łagiewnikami⁴⁷ oraz cegielni Ch. Dyckmana pod Łodzią⁴⁸.

⁴² W. BORTNOWSKI, *op. cit.*, s. 109–110.

⁴³ K.R. KOWALCZYŃSKI, *op. cit.*, s. 101–102.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 141–142.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 135.

⁴⁶ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/144.

⁴⁷ APŁ, KSMwŁ, sygn. 1812, k. 7, dwie fotografie.

⁴⁸ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/141.

Spośród budynków mieszkalnych należy wymienić: zniszczoną oficynę na drodze do Zgierza⁴⁹; willę rodziny Lange w kolonii Langówek na Radogoszczu przy ul. Zgierskiej⁵⁰; willę inż. Witkowskiego w Radogoszczu-Langówku⁵¹; willę Borkowskiego w Radogoszczu-Langówku⁵²; drewnianą willę i zabudowania gospodarskie Fryderyka Starka w Fabiance w gminie Radogoszcz⁵³; willę Witolda Olszakowskiego w Helenówku pod Łodzią⁵⁴; willę Głowińskiego w Aleksandrówku⁵⁵; kamienicę przy ul. Aleksandrowskiej 14 (obecnie ul. B. Limanowskiego) na Bałutach⁵⁶ oraz mieszkanie Henryka Hertzberga przy ul. Mikołajewskiej 31 (obecnie ul. H. Sienkiewicza) w Łodzi⁵⁷. Zachowała się również fotografia zniszczonej przybudówki drewnianej domu przy ul. Mikołajewskiej 7 (obecnie ul. H. Sienkiewicza) w Łodzi⁵⁸.

Ryc. 3. Ruina domu mieszkalnego w Radogoszczu pod Łodzią, fot. M. Daszewski, 1914
(źródło: APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/142)

⁴⁹ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/142.

⁵⁰ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/143.

⁵¹ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/161.

⁵² APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/140.

⁵³ APŁ, KSMwŁ, sygn. 4631, karty bez paginacji, sześć fotografii.

⁵⁴ APŁ, KSMwŁ, sygn. 3485, karty bez paginacji, dwa zdjęcia.

⁵⁵ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/138.

⁵⁶ APŁ, KSMwŁ, sygn. 5704, k. 7a.

⁵⁷ APŁ, KSMwŁ, sygn. 1708, k. 6.

⁵⁸ APŁ, KSMwŁ, sygn. 1639, karty bez paginacji, 1 fotografia.

Ponadto na zdjęciach uwiecznione zostały zniszczenia budynków instytucji zdrowotno-opiekuńczych: Szpitala dla Psychicznie i Nerwowo Chorych „Kochanówka” pod Łodzią⁵⁹; „Uzdrowiska”, czyli ośrodka dla ubogich rekonwalescentów we wsi Kały na zachodnim przedmieściu Łodzi⁶⁰, oraz Łódzkiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi „Gniazdo Łódzkie” w Kałach Kolonii⁶¹.

Pociski artyleryjskie nie ominęły też Gazowni Miejskiej w Łodzi⁶², Nowego Cmentarza Żydowskiego w Łodzi, gdzie ucierpiał pomnik nagrobny i mauzoleum Markusa Silbersteina⁶³, oraz ratusza na Nowym Rynku (obecnie pl. Wolności 1)⁶⁴.

Autorem większości wymienionych fotografii był M. Daszewski. Widzimy na nich budynki pozbawione dachów, z powybijanymi szybami w oknach, odpadniętym tynkiem oraz dziurami po pociskach w ścianach, niekiedy tak wielkich, że można zobaczyć przez nie wnętrza pomieszczeń. Wokół ruin leży gruz, niekiedy na ziemi znajdują się porozrzucane dachówki lub spalone deski. Jeśli w otoczeniu budynków rosły jakieś drzewa, to zostały ścięte przez pociski artyleryjskie.

Zdjęcia napawają grozą i pobudzają do refleksji nad sytuacją ludności cywilnej w czasie najbardziej intensywnych walk prowadzonych wokół miasta. Kryją się za nimi wspomnienia ludzkich cierpień i straszliwych dramatów. Na przykład fotografia kompletnie zdemolowanego wnętrza mieszkania przy ul. Mikołajewskiej 31. Było własnością 27-letniego Henryka Hertzberga, inspektora Towarzystwa Ubezpieczeniowego „Przezorność”. W dniu 30 listopada 1914 r. właśnie zasiadał do obiadu, kiedy do pokoju wpadł niemiecki szrapnel. Zabił lokatora na miejscu, rozrywając też na strzępy nakrywającą do stołu służącą, Walerię Gocłowską. Tragedii tylko cudem uniknęły, poślubiona przed rokiem żona Hertzberga i ich trzymiesięczna córka, które akurat w czasie wybuchu przebywały w jednym z dalszych pokoi⁶⁵.

⁵⁹ APŁ, KSMwŁ, sygn. 4911, k. 178–183, sześć fotografii.

⁶⁰ APŁ, Zbiór albumów ikonograficznych, sygn. A-62, k. 27–29 (dublety: *ibidem*, sygn. A-22, k. 25, 26).

⁶¹ APŁ, Zbiór albumów ikonograficznych, sygn. W-I 5/132, W-I 5/133, W-I 5/135.

⁶² APŁ, KSMwŁ, sygn. 1190, s. 59–62, osiem fotografii.

⁶³ APŁ, KSMwŁ, sygn. 4493, s. 18–20, trzy fotografie.

⁶⁴ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. Ł-II 15/20.

⁶⁵ APŁ, KSMwŁ, sygn. 1708; K.R. KOWALCZYŃSKI, *op. cit.*, s. 195.

Ryc. 4. Zdemolowane wnętrze mieszkania H. Hertzberga w Łodzi, fot. M. Daszewski, 1914
(źródło: APŁ, Komisja Szacunkowa Miejskowa w Łodzi, sygn. 1708)

Wskutek ostrzału prowadzonego przez niemieckie wojska (przede wszystkim od strony północno-wschodniej i południowo-wschodniej) najbardziej ucierpiały w czasie Operacji Łódzkiej przedmieścia, zwłaszcza Radogoszcz, Zarzew, Dąbrowa oraz Ruda Pabianicka. Jeszcze większe straty materialne i ofiary wśród ludności cywilnej spowodowały walki w miejscowościach podłódzkich. Niektóre osady i wsie uległy całkowitemu zniszczeniu, jak Nowosolna, Wiączyń, Rogi, okolice Łagiewnik. Z pobliskich miast mocno zostały doświadczone wskutek działań wojennych: Zgierz, Aleksandrów, Konstantynów i Tuszyn⁶⁶.

⁶⁶ W. BORTNOWSKI, *op. cit.*, s. 178–182.

Po zajęciu Łodzi Niemcy starali się maksymalnie eksploatować gospodarczo podbite miasto i jej mieszkańców. Wskutek celowej, grabieżczej polityki bardzo ucierpiał łódzki przemysł. Z fabryk systematycznie rekwirowano surowce, tkaniny, maszyny, mosiężne i miedziane części, motory, turbiny, rury, pasy transmisyjne i kable elektryczne.

Okupanci dokonywali rekwizycji na potrzeby własnego przemysłu zbrojeniowego i prowadzonej wojny, ale przy okazji, dewastując łódzkie zakłady produkcyjne, eliminowali konkurencyjny polski przemysł.

Jak wyglądały hale fabryk i stan parków maszynowych po niemieckich rekwizycjach, można przekonać się, oglądając album fotografii pt. *Szkody wojenne*, dotyczący zakładów Karola Scheiblera. Jest on przechowywany w Zbiorze albumów ikonograficznych z zasobu APŁ i zawiera 32 zdjęcia. Przedstawiają one kolejno: demontaż turbiny przeciwniśnieniowej przez okupantów; demontaż drukarni i farbiarni; suszarki po zabraniu miedzianych bębnow; zdemontowane rury i części maszyn miedzianych; ponownie demontaż turbiny przeciwniśnieniowej; zdemontowaną rurę leżącą na podłodze; farbiarnię po zabraniu miedzi; dna od bębnow miedzianych od suszarek; zdemontowane suszarki; blachę i walce z suszarek; blachę miedzianą wyjętą z krochmalarek; zniszczoną suszarkę; rozwłózione na ziemi kable miedziane w elektrowni; zniszczone bębny miedziane suszarek; zniszczoną suszarkę bez bębnow miedzianych; suszarkę z wyjętym bębniem; suszarkę po wyjęciu bębnow miedzianych; spłaszczony bęben miedziane suszarek; wykopywanie kabli miedzianych w drukarni; kable wyjęte z maszyn w drukarni; wykopywanie kabli miedzianych w podwórzu apretury; części żeliwne zdemontowanych suszarek; zabieranie miedzi itd.⁶⁷

Poważnym problemem, który dotknął ludność już na samym początku wojny był kryzys opałow. Wskutek zajęcia przez wojska niemieckie i austriackie Zagłębia Dąbrowskiego i przerwania przez nie w kilku miejscach torów kolei warszawsko-wiedeńskiej w pierwszych dniach sierpnia 1914 r., Łódź została pozbawiona dostaw węgla. Był on niezbędny do normalnego funkcjonowania miasta. Węgiel służył do napędu maszyn fabrycznych, wytwarzania prądu, opalania kotłów centralnego ogrzewania oraz domowych kuchni i pieców. Z węgla wytwarzano też gaz węglowy w Gazowni Miejskiej, który był wykorzystywany do oświetlenia domów i ulic w mieście⁶⁸.

⁶⁷ APŁ, Zbiór albumów ikonograficznych, sygn. A-104.

⁶⁸ K.R. KOWALCZYŃSKI, *Łódź 1915–1918. Czas głodu i nadziei*, Łódź 2014, s. 102.

Ryc. 5. Dna miedzianych bębnow od suszarek w zakładach K. Scheiblera w Łodzi, 1914–1918
(źródło: APŁ, Zbiór albumów ikonograficznych, sygn. A-104)

W sytuacji niedoboru węgla GKO podjął decyzję o zastąpieniu go drewnem i wycięciu na opał dużych obszarów lasów miejskich. W pierwszych dniach października 1914 r. przystąpiono do wyrębu lasu przy ul. Konstytucyjnej, a kilka dni później lasu widzewskiego przy ul. Rokicińskiej, zwanego potocznie Zagajnikiem. Pozyskany w ten sposób materiał opałowy miał być bezpłatnie rozdawany mieszkańcom Łodzi po okazaniu zaświadczenia o przydziale „bonu drzewnego”, wydanego przez KONPB. Uprawnieni do odbioru drzewa mieli zgłaszać się po nie do lasu i we własnym zakresie transportować je do domu⁶⁹.

Dystrybucja drewna przez służby miejskie od samego początku napotykała na trudności. Jesienią i zimą 1914–1915 r. często dochodziło do wypadków samowolnego zabierania drewna z lasów przez ludność. Jedną z takich sytuacji dokumentuje fotografia umieszczona na awersie niemieckiej karty pocztowej, zatytułowana *Łódź podczas wojny 1914/1915 r. Rabunek drzewa. Lodz während*

⁶⁹ *Ibidem*, s. 106.

des Kriegs 1914/1915. Das Holzrauben, która jest przechowywana w Zbiorze ikonograficznym APŁ. Widzimy na niej tłum mieszkańców powracający do domów z lasu przy ul. Konstantynowskiej. Są wśród nich zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Część dźwiga na plecach wielkie bale. Niektórzy taszczą całe pnie po ziemi, a jeszcze inni unoszą porąbane szczapy drewna w workach⁷⁰.

Ryc. 6. Rabunek drzewa w lesie konstantynowskim, 1914/1915
(źródło: APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/231)

Interesującym komentarzem do tego zdjęcia może być cytat ze wspomnień Eugeniusza Ajnenkiela, który jako dziecko uczestniczył w nielegalnym pozyskiwaniu drewna z lasu przy ul. Konstantynowskiej:

Przy następnym odejściu wojsk [rosyjskich, 3 października 1914 r. – T.W.] dowiedzieliśmy się, że rąbią las miejski i dają ludziom na zimę. Poszliśmy z ojcem. Owszem rąbali ale sami ludzie, milicja rozpędzała, nie dawała jednak rady. Ciągnięto całe drzewa do domów, inni rznęli je piłami na drobniejsze części, najdrobniejsze pozostawiano na miejscu. Ponieważ nie miałem żadnego narzędzia, zadowolniła [pisownia oryginalna – T.W.] mnie ta część pozostawionego drzewa. Nabrałem wiele, ale uginałem się pod ciężarem, co krok przybywało kilogramów na plecach, zrzuciłem więc ciagle po trochu, aż do domu doniosłem jedną łubkę drzewa.

⁷⁰ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-III 5/2.

Wyglądało to śmiesznie wobec tego co nieśli inni, ale ja byłem już bez sił. Nie przyniosłem rodzinie w tych czasach korzyści⁷¹.

Zarządzony przez GKO wyrąb lasu miejskiego przy ul. Konstantynowskiej zakończył się 15 lutego 1915 r., a Zagajnika trzy miesiące wcześniej – 14 listopada 1914 r.⁷² Do końca okupacji łodzian ogrzewało jeszcze drewno pochodzące z lasów w Kraszewie, Tuszynie oraz powiatów łowickiego, sieradzkiego i łęczyckiego⁷³.

W pierwszych miesiącach 1915 r. poprawiła się aprowizacja w węgiel. Był on sprowadzany przez władze okupacyjne z Niemiec na potrzeby wojska. Nadwyżki surowca skupowała Komisja Opałowa przy Centralnym Komitecie Milicji Obywatelskiej w celu jego dystrybucji wśród mieszkańców Łodzi. Niemieckie władze zezwoliły też, aby od 20 marca tego roku osoby i przedsiębiorstwa cywilne mogły korzystać z przewozu węgla koleją. W związku z powyższym zaczęto organizować jego dostawy z kopalni łódzkiego Konsorcjum Węglowego, w którym przewagę miał kapitał Scheiblerów, Heinzlów i Biedermannów⁷⁴.

Z okresem poprawy zaopatrzenia miasta w węgiel można wiązać niemiecką kartę pocztową zachowaną w Zbiorze ikonograficznym APŁ, którą zdobi fotografia zatytułowana *Łódź podczas wojny 1914/1915 r. Rozdawanie węgla biednym. Lodz während des Kriegs 1914/1915. Das Verteilen von Kohle an Unbemittelte*⁷⁵.

Od września 1915 r. pełną kontrolę nad zaopatrzeniem ludności w węgiel, koks i brykiety sprawowało Prezydium Policji, które wydawało mieszkańcom specjalne legitymacje tzw. karty węglowe (*Kohlenkarte*)⁷⁶.

Sprzedaż koksu przez zarząd Gazowni Miejskiej w Łodzi dokumentuje osiem fotografii z lat 1915–1917, przechowywanych w Zbiorze ikonograficznym APŁ. Widzimy na nich długie kolejki mężczyzn, kobiet i dzieci, oczekujących na odbiór przydziału materiału opałowego. Stoją „w ogonku” przy ul. Targowej

⁷¹ E. AJNENKIEL, *Słyszałem, widziałem, przeżyłem. Wspomnienia z mojego i nie mojego życia*, t. 2, 1948. APŁ, Archiwum Eugeniusza Ajnenkiela, sygn. 127, k. 104–105.

⁷² K.R. KOWALCZYŃSKI, *Łódź 1915–1918...*, s. 106–107.

⁷³ *Ibidem*, s. 109–110.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 107.

⁷⁵ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/249.

⁷⁶ K.R. KOWALCZYŃSKI, *Łódź 1915–1918...*, s. 106.

wzdłuż muru⁷⁷ i przed bramą gazowni⁷⁸ oraz na jej podwórzu między okienkiem wydziału sprzedaży koksu i miejscem jego wydawania⁷⁹. Trzy zdjęcia wykonane zimą pokazują bryczki na podwórzu gotowe do załadunku⁸⁰. W tłumie daje się zauważyć również pojedynczych łodzian opuszczających teren gazowni z workami wypełnionymi koksem⁸¹. Sprzedawano go w ilości ½ hektolitra na osobę, a jego wydawanie odbywało się za pomocą czterech lejów, również widocznych na zdjęciach⁸².

Dystrybucja koksu odbywała się w obecności wojska, które miało czuwać nad zachowaniem porządku. Mimo obstawy żołnierzy niejednokrotnie dochodziło do zajęć z udziałem zniecierpliwionej ludności, np. prób wyważenia bram⁸³.

Ryc. 7. Ubodzy mieszkańcy stojący w kolejce po koks na podwórzu Gazowni Miejskiej w Łodzi.
W prawym dolnym rogu widoczne cztery leje do wydawania koksu, 1915
(źródło: APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/4)

⁷⁷ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/62.

⁷⁸ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/65, W-I 5/68.

⁷⁹ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/4, W-I 5/5.

⁸⁰ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/64 (dublet: W-I 5/6), W-I 5/66, W-I 5/67.

⁸¹ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/4, W-I 5/5.

⁸² APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/4.

⁸³ A. STAWISZYŃSKA, *Problemy opałowe Łodzi w latach I wojny światowej*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2013, t. 12, s. 76.

Wśród fotografii z zasobu APŁ, ukazujących problemy mieszkańców Łodzi podczas wojny, trzy dotyczą zagadnienia biedy. Oczywiście problem ten istniał także przed jej wybuchem, niemniej po 1914 r. wyraźnie się nasilił i pogłębił, na co wpływ miało przede wszystkim unieruchomienie fabryk z powodu braku węgla i ich dewastacja przez niemieckich okupantów. Rzesze łódzkich robotników pozostały bez pracy.

Ciężką walkę o przetrwanie łódzkich rodzin toczyły nawet dzieci podejmujące się sprzedaży gazet na ulicach. Tego zjawiska dotyczy pierwsze ze zdjęć, autorstwa M. Daszewskiego, przechowywane w Zbiorze ikonograficznym APŁ. Fotograf uchwycił w kadrze bosego gazeciarza na skrzyżowaniu ulic Spacerowej i Andrzeja (obecnie skrzyżowanie al. T. Kościuszki i ul. A. Struga). Chłopiec trzyma w rękach nadzwyczajny dodatek do niemieckojęzycznego „Deutsche Lodzer Zeitung” z 5 sierpnia 1915 r., informujący o zdobyciu Warszawy przez Niemców⁸⁴.

Ryc. 8. Bosy gazeciarz na ulicach Łodzi, fot. M. Daszewski, 5 VIII 1915
(źródło: APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/47)

Fotografia ta przywodzi na myśl opowiadanie Zofii Wojnarowskiej pt. *Stefek z Bałut*, którego tytułowy 11-letni bohater, po zamknięciu fabryki i mobilizacji

⁸⁴ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/47.

ojca do wojska, pomagał matce, sprzedając gazety. Autorka, pochylając się nad smutnym losem łódzkich dzieci-gazeciarzy, pisała:

Biedni mali bogacze, myszkujący dniami i wieczorami po brudnych ulicach miasta. Biedni mali bogacze, trwoniący skarby ducha w pogoni za groszem (literalnie groszem) zysku. Rój głodnych dzieci, wystających przed bramami domów, goniący tramwaje z narażeniem życia, drepzczący niestrudzenie, zachrypniętym głosem zachwalający sensacyjne wieści. A wietrzne dni jesienne? A mroźne dni zimowe? A skwarne lata, tchnące wstrętnymi wyziewami ścieków? Oni na posterunku, biedni mali gazeciarze, na rogach ulic lub tłumnym stadem rozświergotanych dzikich praków oblegający administracje pism⁸⁵.

Druga fotografia, również pochodząca ze Zbioru ikonograficznego Archiwum Państwowego w Łodzi, obrazuje drobny handel uliczny. Przedstawia sprzedaż papierosów i herbaty przez żydowskiego handlarza niemieckim żołnierzom. Zdjęcie zdobi awers karty pocztowej i nosi tytuł: *Zigarrenhändler und Teeverkäufer in einer polnischen Stadt im Geschäftsverkehr*⁸⁶.

Na trzeciej fotografii zachowanej w tym samym zespole archiwalnym widzimy członków Komitetu Obywatelskiego Niesienia Pomocy Biednym⁸⁷, będącego jedną z instytucji powołanych zaraz po ukonstytuowaniu się przez GKO w sierpniu 1914 r. Zorganizowano w nim kilka sekcji: zbierania ofiar, kobiecą (głównie opieka nad matką i dzieckiem), opałową, bezdomnych, kasę pożyczek bezprocentowych, działek ogrodniczych. Duże zasługi w dziele niesienia pomocy tysiącom osób, które znalazły się w nędzy, miała zwłaszcza sekcja zbierania ofiar, która gromadziła nie tylko datki pieniężne, ale również odzież, obuwie, naczynia kuchenne, a nawet zabawki. Już w pierwszych miesiącach wojny przydzielano najuboższym paczki żywnościowe i zasiłki finansowe⁸⁸. Komitet działał w całym mieście, podzielonym na 17 (później 18) dzielnic, opierając się na duchownych różnych wyznań (katolickich, prawosławnych, protestanckich, żydowskich, mariawickich) oraz świeckich, tworzących trzy-, a potem czteroosobowe komitety dzielnicowe. Na fotografii z zasobu APŁ można rozpoznać m.in.: mariawickiego ks. Józef Gromulskiego; ks. Wilhelma Piotra Angersteina, proboszcza luterkańskiej parafii św. Jana w Łodzi; redaktora „Neue Lodzer Zeitung” Aleksego Drewinga (?);

⁸⁵ Z. WOJNAROWSKA, *Stefek z Bałut*, „Nowy Kurier Łódzki” 2 III 1917, nr 59, s. 2.

⁸⁶ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/250.

⁸⁷ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/116.

⁸⁸ W. BORTNOWSKI, *op. cit.*, s. 78.

ks. Wincentego Tymienieckiego, od 1920 r. katolickiego biskupa Łodzi; luterańskiego ks. Rudolfa Gundlacha; ks. Antoniego Rudlewskiego, proboszcza parafii św. Aleksandra Newskiego w Łodzi; prawosławnego księdza Teodora Walikowskiego, pomocnika i następcy Rudlewskiego, oraz aptekarza Karola Boromeusza Chądzyńskiego, kandydata do Rady Miasta w 1917 r., a w latach 1919–1927 posła na sejm RP. Fotografia została wykonana na początku sierpnia 1915 r. (w rocznicę powstania KONPB) przez właściciela łódzkiego atelier i urzędnika magistrackiego Antoniego Piotrowskiego (1865–1928)⁸⁹.

Niedobór żywności i związany z nim głód należały do najważniejszych problemów społecznych w czasie wojny. Brakowało podstawowych artykułów spożywczych: chleba, mąki, ziemniaków, mleka. Ich ceny wzrosły kilkunastokrotnie w okresie między 1914 a 1918 r.⁹⁰ W maju 1915 r. GKO zaczął wprowadzać reglamentację żywności za pomocą kartek⁹¹. Charakterystycznym widokiem były tłumy biednych mieszkańców stojących od rana w gigantycznych kolejkach przed różnymi punktami sprzedaży detalicznej. Jedną z takich scen uwiecznił M. Daszewski, którego fotografia przedstawia „ogonek” po „kartkową” mąkę do sklepu detalicznego przy ul. św. Andrzeja 7 (zaopatrzonego w towar przez Komitet Rozdziału Chleba i Mąki). Zdjęcie zostało wykonane w grudniu 1915 r. i zachowało się w Zbiorze albumów ikonograficznych⁹².

Inne zdjęcie, przechowywane w Zbiorze ikonograficznym APŁ, przedstawia pracowników Sklepu Detalicznej Sprzedaży Mąki przy ul. Piotrkowskiej 284. Fotografia została wykonana przez anonimowego twórcę 9 maja 1917 r.⁹³

Bardzo cennym wsparciem dla głodującej, biednej ludności była działalność tanich kuchni i herbaciarni, organizowanych przez robotnicze związki zawodowe, towarzystwa dobroczynności, niektóre stowarzyszenia, a nawet grupy osób prywatnych. Za niewielką opłatą można było się w nich posilić i napić, a przy okazji odpocząć, schronić przed deszczem, przeczytać gazetę czy ogrzać zimą⁹⁴. W Zbiorze ikonograficznym APŁ przechowywana jest fotografia ukazująca opatulone w długie chusty i koce, wygłodniałe i zmarznięte kobiety oraz

⁸⁹ J. DEHNEL, Awers/rewers, <https://awers-rewers.pl/komitet-obywatelski-niesienia-pomocy-biednym-w-lodzi/> (dostęp: 12.09.2023).

⁹⁰ J. FIJAŁEK, *op. cit.*, s. 352.

⁹¹ *Ibidem*, s. 354.

⁹² APŁ, Zbiór albumów ikonograficznych, sygn. A-62, k. 42.

⁹³ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/153.

⁹⁴ J. FIJAŁEK, *op. cit.*, s. 355–356.

dzieci, stojące w kolejce do kuchni kooperatystek przy ul. Srebrzyńskiej na Kozinach podczas zimy 1914 r.⁹⁵

Ryc. 9. Kolejka do kuchni przy ul. Srebrzyńskiej na Kozinach, zima 1914 r.
(źródło: APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/340)

Ostatnim dużym zagadnieniem, które znalazło odbicie w fotografiach z zasobu APŁ, jest walka służb medycznych z epidemiami chorób zakaźnych w mieście.

Wskutek bezrobocia, drożyzny, braku opału i odzieży, a zwłaszcza stałego niedożywienia i niedoboru mydła oraz środków piorących, wyraźnie obniżył się stan zdrowotny ludności. Efektem były choroby zakaźne: gruźlica płuc, dur plamisty, dur brzuszny, czerwotka, płonica, błonica, ospa, jaglica itd. Zbierały one śmiertelne żniwo przede wszystkim wśród warstw najuboższych⁹⁶.

Szczególłą rolę w walce z chorobami zakaźnymi odegrała Miejska Pracownia Bakteriologiczna mieszcząca się w gmachu Szkoły Włókienniczej przy ul. Pańskiej 115 (obecnie ul. S. Żeromskiego)⁹⁷, którą sfotografował

⁹⁵ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/340.

⁹⁶ J. FIJAŁEK, J. INDULSKI, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-histeryczne*, Łódź 1990, s. 272–273.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 283.

w 1916 r. M. Daszewski. Zdjęcie przedstawia wnętrze laboratorium oraz pięciosobowy personel podczas pracy⁹⁸.

Miejska Pracownia Bakteriologiczna była samodzielną instytucją miejską podległą kontroli Państwowego Instytutu Higieny w Warszawie. Jej kierownikiem był dr Stefan Sterling-Okuniewski. Personel, złożony z dwóch lekarzy i trzech laborantek, prowadził badania bakteriologiczne, serologiczne oraz badania próbek mleka. W ciągu 1916 i 1917 r. wykonał około 20 000 analiz. Prowadził też badania naukowe dotyczące takich chorób zakaźnych jak krwawa biegunka, zapalenie opon mózgowych, dur plamisty czy kiła⁹⁹.

Drugą ważną instytucją miejską było Pogotowie Ratunkowe, którym kierował przez cały okres wojny dr Władysław Pinkus¹⁰⁰. Należące do Pogotowia karetki przewoziły chorych do placówek medycznych. Były to drewniane, czterokołowe powozy zaprzężone w parę koni. Ich wygląd oddaje fotografia z 1916 r. zachowana w Zbiorze ikonograficznym APŁ. Przedstawia ona trzy karetki przed starym barakiem cholerycznym przy ul. Łąkowej 27. Przy każdej z nich stoi personel medyczny. Mężczyźni mają na sobie białe kombinezony i takiegoż koloru czapki na głowach¹⁰¹. Szczegóły ich ubioru dobrze widać na innym zdjęciu, wykonanym w tym samym okresie i zachowanym we wspomnianym zespole archiwalnym. Ukazuje ono dwóch pracowników Pogotowia Ratunkowego pozujących na tle karetki¹⁰².

Kolejna fotografia ze Zbioru ikonograficznego APŁ przedstawia wnętrze i personel prosektorium jednego z łódzkich szpitali w 1916 r. Trafiały tam ciała osób zmarłych wskutek chorób, na których przeprowadzano sekcję zwłok w celu diagnostyki pośmiertnej¹⁰³.

Kilkadziesiąt zdjęć przechowywanych w omawianym zespole dotyczy działań profilaktycznych podejmowanych w czasie okupacji przez władze niemieckie i miejskie w celu podniesienia stanu higieny wśród mieszkańców i przeciwdziałania rozprzestrzenianiu się chorób zakaźnych, zwłaszcza duru plamistego zwanego też tyfusem plamistym.

⁹⁸ APŁ, Zbiór albumów ikonograficznych, sygn. A-62, k. 34.

⁹⁹ J. FIJAŁEK, J. INDULSKI, *op. cit.*, s. 283; A. STAWISZYŃSKA, *Łódź w latach...*, s. 320.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 335.

¹⁰¹ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/59.

¹⁰² APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/60.

¹⁰³ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/73.

Służyć temu miało uruchomienie w Łodzi bezpłatnych miejskich łaźni, zwanych zakładami kąpielowymi: w gmachu Szkoły Włókienniczej przy ul. Pańskiej 115 (obecnie ul. S. Żeromskiego), przy ul. Widzewskiej 120 (obecnie ul. J. Kilińskiego 134) i przy ul. Konstanyńskiej 82¹⁰⁴.

Aby zmusić opornych do korzystania z łaźni publicznych, władze uzależniły udzielanie zapomóg, wydawanie posiłków w tanich kuchniach i świadczenie innych rodzajów pomocy socjalnej od okazania przez mieszkańca zaświadczenia o odbyciu kąpeli. Presję wywierali też fabrykanci na ludności robotniczej. Lokatorów famuły przy zakładach Scheiblerowskich czekała eksmisja w przypadku unikania obowiązkowej kąpeli. Musieli z niej korzystać także uczniowie wszystkich miejskich szkół w Łodzi, prowadzeni do łaźni przez nauczycieli raz w miesiącu¹⁰⁵.

W okresie epidemii duru plamistego, w wynajmowanych łaźniach publicznych władze uruchomiły odwieszalnie dla rodzin osób zakażonych. Zgodnie z obwieszczeniem Cesarsko-Niemieckiego Prezydenta Policji z 16 kwietnia 1916 r. miały być tam kierowane również „wszystkie osoby (...) spotkane (...) na ulicach miasta Łodzi, tak obszarpane, zbrudzone lub obwzależ, że ich wygląd zanieczyszczony wywołać może oburzenie (...)”. W dniu 14 lutego 1917 r. szef łódzkiej policji wydał kolejne polecenie swoim podkomendnym, aby zatrzymywali na ulicy „osoby w ubraniach nieczłujnych” i odprowadzali je na przymusową kąpiel dezynfekcyjną do zakładu przy ul. Pańskiej 115¹⁰⁶. Skierowani tam mężczyźni, kobiety i dzieci mieli być strzyżeni, dokładnie kąpani, a ich ubrania poddane dezynfekcji gazowej¹⁰⁷.

Na jednym ze zdjęć z zasobu APŁ widzimy mężczyzn i chłopców odprowadzanych przez policjantów do odbycia przymusowej kąpeli na terenie szkolnym przy ul. Pańskiej 115¹⁰⁸. Dwie następne fotografie pokazują tłum dorosłych¹⁰⁹ i grupę dzieci szkolnych¹¹⁰ zebranych na podwórzach łódzkich zakładów kąpielowych. Kolejne zdjęcia ukazują: przygotowania do kąpeli w łaźni przy ul. Pańskiej 115 (mężczyźni i chłopcy w poczekalni)¹¹¹; pusty basen w zakła-

¹⁰⁴ J. FIJAŁEK, J. INDULSKI, *op. cit.*, s. 283.

¹⁰⁵ K.R. KOWALCZYŃSKI, *Łódź 1915–1918...*, s. 208.

¹⁰⁶ *Zulicy*, „Gazeta Łódzka” 15 II 1917, nr 44, s. 3.

¹⁰⁷ K.R. KOWALCZYŃSKI, *Łódź 1915–1918...*, s. 212.

¹⁰⁸ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/84.

¹⁰⁹ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/93.

¹¹⁰ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/90.

¹¹¹ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/87, W-I 5/85.

dzie Rudolfa Beutlera przy ul. Widzewskiej 120 wyposażony w 24 natryski¹¹²; uczniów w tymże basenie podczas obowiązkowej kąpeli i odwszawiania¹¹³ oraz wystawianie urzędowego potwierdzenia odbytej kąpeli przez dzieci szkolne w łaźni przy ul. Pańskiej 115¹¹⁴.

Kilka fotografii dokumentuje zabieg odwszawiania, przeprowadzany przez pracowników służby medycznej. Zdjęcia pokazują biednych, ubranych w łachmany mieszkańców Łodzi obojga płci, zarówno dorosłych, starców, jak i dzieci, czekających w odwszalni¹¹⁵; w trakcie przeglądu owłosienia¹¹⁶ oraz podczas czynności strzyżenia¹¹⁷.

Ryc. 10. Strzyżenie mężczyzn w łódzkiej odwszalni, 1916
(źródło: APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/53)

¹¹² APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/89.

¹¹³ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/88.

¹¹⁴ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/86.

¹¹⁵ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/79.

¹¹⁶ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/54.

¹¹⁷ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/7, W-I 5/53, W-I 5/55, W-I 5/83.

Kilka zdjęć ukazuje osoby już po odwszeniu i odkażeniu¹¹⁸. Członkowie rodzin osób chorych byli odprowadzani na kwarantannę¹¹⁹, która w przypadku tyfusu trwała dwa tygodnie.

Specjalnie w tym celu władze utworzyły na terenie Łodzi tzw. domy izolacyjne, które mieściły się w rosyjskim wojskowym szpitalu garnizonowym przy ul. Zakątnej 44 (obecnie ul. S. Pogonowskiego), w jednym z pawilonów szpitala Czerwonego Krzyża przy ul. Łąkowej 40 oraz przy ul. Karola 28 (obecnie ul. F. Żwirki)¹²⁰. W Zbiorze ikonograficznym APŁ zachowały się fotografie przedstawiające dwie pierwsze lokalizacje¹²¹.

Ubrania i rzeczy osób korzystających z łaźni i odwszalni były odkażane i prane na miejscu. W tym samym czasie mobilne brygady dezynfektorów odkażały mieszkania wraz z wyposażeniem, a na podwórzach szaleły, komórki i wozownie w miejscach, gdzie stwierdzono przypadki zachorowań. Po nasileniu epidemii tyfusu i duru zaczęto odkażać całe dzielnice (np. duże Bałuty, gęsto zaludnione głównie przez ludność żydowską)¹²². Obowiązkowej dezynfekcji podlegały również rzeczy osób wyjeżdżających z Łodzi, np. „letników” udających się poza miasto.

W Zbiorze ikonograficznym APŁ zachowały się zdjęcia sali odwszalni środkami chemicznymi¹²³ i pralni rzeczy zauszonych¹²⁴ w bliżej nieznanymi lokalizacjach. Ponadto – budynków dwóch kamer dezynfekcyjnych: w miejskim zakładzie kąpielowym przy ul. Pańskiej 115¹²⁵ oraz przy ul. Łąkowej 27¹²⁶.

Odkazanie w piecach dezynfekcyjnych odbywało się za pomocą pary wodnej w temperaturze 100–120°C. Sposób ten był bardziej skuteczny na zabicie zarazków niż dezynfekcja gazowa (formalina, siarka). Para wodna była dogodna w użyciu i tania. Sprawdzała się w odniesieniu do bielizny, pościeli, materacy, łóżek, odzieży, materiałów sukiennych itd. Rzeczy odkażane tą metodą nie były narażone na uszkodzenie¹²⁷.

¹¹⁸ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/80, W-I 5/91, W-I 5/92.

¹¹⁹ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/82.

¹²⁰ K.R. KOWALCZYŃSKI, *Łódź 1915–1918...*, s. 213.

¹²¹ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/102, Ł-I 8/35.

¹²² J. FIJAŁEK, J. INDULSKI, *op. cit.*, s. 283.

¹²³ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/81.

¹²⁴ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/77.

¹²⁵ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-5/63, W-I 5/69, W-I 5/70.

¹²⁶ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/57, W-I 5/71, W-5/72.

¹²⁷ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/72v.

Pięć zdjęć z zasobu APŁ przedstawia też ruchomą czterokołową komorę dezynfekcyjną wraz z obsługującą ją ekipą dezynfektorów ubranych w charakterystyczne białe kombinezony¹²⁸.

Funkcjonująca na terenie Łodzi Kamera Dezynfekcyjna była instytucją, którą początkowo nadzorował dr Henryk Trenkner, a później zastąpił go inż. Jan Kłoczkowski¹²⁹. Zespół składał się z czterech brygad po 11 osób i z ośmiu brygad po trzy osoby. Oprócz wspomnianych mobilnych komór dezynfekcyjnych, dysponował on 61 przenośnymi aparatami formalinowymi i 45 aparatami siarkowymi¹³⁰.

Wszystkie omówione powyżej fotografie pochodzące ze Zbioru ikonograficznego APŁ zostały wykonane ok. 1916 r. Na odwrotnej stronie większości z nich widnieją dwie pieczętki: Muzeum Nauki i Sztuki w Łodzi oraz wspomnianego już inż. chemika Jana Kłoczковского.

Ryc. 11. Ruchoma komora dezynfekcyjna podczas pracy przy ul. Targowej 61 w Łodzi, 1916
(źródło: APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/58)

¹²⁸ APŁ, Zbiór ikonograficzny APŁ, sygn. W-I 5/58, W-I 5/61, W-I 5/74, W-I 5/75, W-I 5/76.

¹²⁹ A. STAWISZYŃSKA, *Łódź w latach...*, s. 323.

¹³⁰ J. FIJAŁEK, J. INDULSKI, *op. cit.*, s. 283.

Podsumowując, w zasobie Archiwum Państwowego w Łodzi przechowywanych jest ponad 200 zdjęć ukazujących trudną rzeczywistość „polskiego Manchesteru” w latach Wielkiej Wojny. Wiele z nich wyszło z zakładu fotografa amatora Michała Daszewskiego. Autorzy pozostałych prac nie są znani z imienia i nazwiska, z wyjątkiem Antoniego Piotrowskiego, o którym wiadomo, że wykonał jedno zdjęcie. Wszystkie fotografie mają unikatową wartość. Są wiarygodnymi i niezwykle cennymi przekazami z epoki, uzupełniającymi w warstwie wizualnej ówczesne źródła narracyjne. Dokumentują zniszczenia budynków i infrastruktury miejskiej, rekwizycje dokonywane przez niemieckich okupantów oraz niektóre problemy społeczne mieszkańców Łodzi. Pokazują łodzian na ulicach, w kolejkach po żywność i opał oraz w zakładach odwszalni. Czasem pozwalają zajrzeć głębiej w ich psychikę, poprzez emocje malujące się na twarzach – zmęczenie, determinację lub rezygnację. Dokumentują też działania służb bakteriologiczno-sanitarnych, prowadzących walkę z chorobami zakaźnymi w całym mieście. Fotografie oddają klimat i nastrój wydarzeń wojennych sprzed ponad stu lat. Wywołują emocje i pobudzają do refleksji nad sytuacją zwykłych ludzi w czasie wojny. Za nieruchomymi, czarnobiałymi obrazami kryją się autentyczne przeżycia, dramaty i cierpienia. Fotografie umożliwiają współczesnemu ich odbiorcy lepiej zrozumieć, a może nawet „poczuć”, wojenną historię Łodzi w jej najgłębszym – ludzkim wymiarze.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Łodzi

Akta miasta Łodzi

Archiwum Eugeniusza Ajnenkiela

Komisja Szacunkowa Miejscowa w Łodzi

Zbiór albumów ikonograficznych

Zbiór ikonograficzny Archiwum Państwowego w Łodzi

Prasa

„Gazeta Łódzka” 15 II 1917, nr 44.

„Nowy Kurier Łódzki” 2 III 1917, nr 59.

Opracowania

- BARSZCZEWSKA-KRUPA A., SAMUŚ P., *Życie polityczno-społeczne*, [w:] *Łódź w czasie Wielkiej Wojny*, red. J.A. DASZYŃSKA, Łódź 2012, s. 359–479.
- BERKOWICZ M., *Krótko o historii fotografii wojennej ze szczególnym uwzględnieniem zbiorów Muzeum Zeppelinów w Friedrichshafen z okresu I wojny światowej*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia de Cultura” 2011, t. 2, s. 81–85.
- BONISŁAWSKI R.W., *Michał Daszewski – fotograf amator*, „Bitewnik Łódzki 1914 w kolorze”, 2021, s. 228–229.
- BONISŁAWSKI R.W., *Wielka Wojna 1914–1918. Łódź i okolice na fotografiach Michała Daszewskiego*, Łódź 2014.
- BORTNOWSKI W., *Ziemia Łódzka w ogniu 1 VIII – 6 XII 1914 rok*, Łódź 1969.
- DASZYŃSKI A., *Upadek Ziemi Obiecanej – kres epoki marzeń*, [w:] *Łódź w czasie Wielkiej Wojny*, red. J.A. DASZYŃSKA, Łódź 2012, s. 83–94.
- FIJALEK J., *Położenie ludności*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1: *Do 1918 r.*, red. B. BARANOWSKI, J. FIJALEK, Warszawa–Łódź 1988, s. 306–358.
- FIJALEK J., INDULSKI J., *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990.
- Foto-historia. Fotografia w przedstawianiu przeszłości*, red. V. JULKOWSKA, Poznań 2012.
- GRZYMSKI P., *Bitwa Łódzka 1914. Geneza – przebieg – znaczenie*, Połomia 2014.
- JANCAK J.K., *Ludność*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1: *Do 1918 r.*, red. B. BARANOWSKI, J. FIJALEK, Warszawa–Łódź 1988, s. 192–220.
- KOWALCZYŃSKI K.R., *Łódź 1914. Kronika oblężonego miasta*, Łódź 2010.
- KOWALCZYŃSKI K.R., *Łódź 1915–1918. Czas głodu i nadziei*, Łódź 2014.
- LATOŚ H., *Z historii fotografii wojennej*, Warszawa 1985.
- MIŚKIEWICZ B., *Wstęp do badań historycznych*, Warszawa 1968.
- Operacja Łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej*, red. J. DASZYŃSKA, Łódź 2011.
- PAWLAK W., *Patrząc na starą fotografię*, Łódź 1981.
- STAWISZYŃSKA A., *Łódź w latach I wojny światowej*, Oświęcim 2016.
- STAWISZYŃSKA A., *Problemy opałowe Łodzi w latach I wojny światowej*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej” 2013, t. 12, s. 73–86.
- WALKIEWICZ T., *Źródła do dziejów Łodzi w okresie I wojny światowej w zasobie Archiwum Państwowego w Łodzi*, [w:] *Łódź i region łódzki w czasie I wojny światowej. Między wielką historią a codziennością*, red. K. RADZISZEWSKA, P. ZAWILSKI, Łódź 2011, s. 11–36.
- ZAWILSKI P., *The Łódź War Losses Assessment Committees – An Undervalued Source for Research into the Great War in Łódź Region*, [w:] *Beyond the Trenches – The Social and Cultural Impact of the Great War*, red. E.K. DZIKOWSKA, A.G. HANDLEY, P. ZAWILSKI, Frankfurt a. M. 2017, s. 9–17.

Netografia

DEHNEL J., *Awers/rewers*, <https://awers-rewers.pl/komitet-obywatelski-niesienia-pomocy-biednym-w-lodzi/> (dostęp: 12.09.2023).

SZCZEPAŃSKA A., *Wielka czystka. Jak zniknął Jeżów, czyli propaganda sowiecka bez photoshopa*, <https://historia.dorzeczy.pl/dwudziestolecie-miedzywojenne/204376/wielka-czystka-jak-zniknal-jezow-propaganda-sowiecka-bez-photoshopa.html> (dostęp: 12.09.2023).

Tomasz Walkiewicz

ŁÓDŹ 1914–1918. THE IMAGE OF THE CITY EXPERIENCED BY WAR IN THE LIGHT OF PHOTOGRAPHS FROM THE STATE ARCHIVE IN ŁÓDŹ

Summary. World War I left a clear mark in the history of Łódź. In November and December 1914, the Łódź Operation took place around the city, after which the German occupation began, lasting until November 1918. As a result of these events, the dynamic development of the „Polish Manchester” was stopped (the industry never reached the pre-1914 level of production) and the number of its inhabitants – including the suburbs – decreased from approximately 600,000 to 370,000.

The image of the city's war reality in the years 1914–1918 is presented by contemporary photographs, a large number of which have been preserved in the State Archive in Łódź, in archival groups: The iconographic collection of the State Archives in Łódź, the Collection of iconographic albums and the Local Assessment Committee in Łódź. They can be divided into two groups. The first includes photographs showing war losses: destruction of railway infrastructure, residential buildings, public buildings and factories, and requisitions made by the occupiers. The second one refers to the everyday existence of the civilian population and documents selected social problems: poverty, lack of fuel (wood, coal) and food, hunger and the fight of municipal services against infectious diseases.

The photos of Michał Daszewski and other, mostly anonymous „war reporters” are a unique and extremely valuable historical source, providing objective and reliable information from the distant past. Photographs allow you to experience it firsthand. They show the everyday life of war in a way that is extremely suggestive and at the same time understandable to every viewer.

Keywords: World War I, war photography, Łódź, war destruction, war requisitions, social problems, The State Archive in Łódź